

УДК: 340.132.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.6>

ВОЄННИЙ СТАН В СИСТЕМІ УМОВ ДІЇ ПРАВА: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПІЗНАННЯ

Дідич Т.О.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-2442-8138*

Дворак С.Ю.,

*здобувач вищої освіти третього освітньо-наукового рівня
вищої освіти, доктор філософії
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0008-6742-5675*

Дідич Т.О., Дворак С.Ю. Воєнний стан в системі умов дії права: методологічні аспекти пізнання.

В роботі авторами здійснено аналіз уявлень вчених на питання воєнного стану, його співвідношення з поняттями «правовий режим» та «надзвичайний стан». Відзначено неоднозначність сприйняття та дослідження правових аспектів воєнного стану в працях вчених як теоретиків права, так і представників галузевих юридичних наук. Відзначено, що актуальність доктринального розуміння та характеристики ролі і значення воєнного стану як умови функціонування та розвитку правової системи важко переоцінити. Сьогодні Україна як ніяка інша країна на власній правовій системі відчуває вплив правового режиму воєнного стану, що відбувається, насамперед, на практиці дії права, зумовлюючи її трансформацію, не завжди забезпечуючи прогнозованість правового регулювання. Проте стан наукового опрацювання правових аспектів воєнного стану сьогодні засвідчує певну однобічність його наукового сприйняття та розуміння в юридичній науці, а отже його дослідження потребує трансформації і суттєвого оновлення методологічних підходів його пізнання.

У науковій роботі наголошено, що воєнний стан – це складне і комплексне юридичне поняття, яке впливає і визначає подальший розвиток більшості правових явищ і процесів. Проте, його роль полягає в тому, що воєнний стан в цілому змінює (трансформує) дію національного права, як на темпоральному, так і на просторовому та суб'єктному рівнях. Фактично в умовах воєнного стану по іншому будуть діяти наявні правові норми, вимір чого має відбуватись за критеріями часу, простору та колу осіб. З урахуванням вказаного вважаємо за доцільне правовий режим воєнного стану, як пізнавальний феномен, розглядати з точки зору особливого правового режиму, вимір якого має бути здійснено в тому числі і з точки зору його ролі як умови дії права, що впливає на дієвість правової норми з точки зору часу її дії, простору поширення та суб'єктів, яких вона охоплює своєю дією.

Підсумовано, що наукове дослідження як теоретико-правових, так і прикладних питань воєнного стану має носити цілісний концептуальний характер, і найбільш оптимальним таким підходом може стати вимір воєнного стану за характером дії норм права в часі, просторі та за колом осіб.

Ключові слова: правове регулювання, правовий вплив, правотворчість, правозастосування, дія права, дієвість права, воєнний стан, правовий режим, методологія наукових досліджень, юридичний процес.

Didych T.O., Dvorak S.Yu. Martial state in the system of conditions of action of law: methodological aspects of cognition.

In the work, the authors analyzed the ideas of scientists on the issue of martial law, its correlation with the concepts of «legal regime» and «state of emergency». The ambiguity of its perception and research in the works of scientists, both legal theorists and representatives of branch legal sciences, was noted. It was noted that the relevance of the doctrinal understanding and the characteristics of the role and significance of martial law as a condition for the functioning and development of the legal system is difficult to overestimate. Today, Ukraine, like no other country, feels the influence of the legal regime of martial law on its own legal system, which occurs, first of all, in the practice of law, causing its transformation, not always ensuring the predictability of legal regulation. However, the state of scientific study of the legal aspects of martial law today testifies to a certain one-sidedness of its scientific perception and understanding in legal science, and therefore its research requires the transformation of methodological approaches. It is emphasized that martial law is certainly a complex and comprehensive legal concept that influences and determines the further development of most legal phenomena and processes. However, its important role lies in the fact that martial law as a whole changes (transforms) the effect of national law, both at the temporal and spatial and subject levels. In fact, under martial law, existing legal norms will operate differently, the measurement of which should be carried out according to the criteria of time, space and circle of persons. Taking into account the above, we consider it appropriate to consider the legal regime of martial law from the point of view of a special legal regime, the measurement of which should be carried out including from the point of view of its role as a condition for the operation of law, which affects the effectiveness of the legal norm from the point of view of the time of its operation, the space of distribution and the subjects it covers with its action. It is concluded that scientific research into both theoretical and legal and applied issues of martial law should be of a holistic conceptual nature, and the most optimal approach may be to measure martial law by the nature of the effect of legal norms in time, space and by the circle of persons.

Key words: legal regulation, legal influence, lawmaking, law enforcement, effect of law, effectiveness of law, martial law, legal regime, methodology of scientific research, legal process.

Постановка проблеми. Актуальність доктринального розуміння та характеристики воєнного стану як умови функціонування та розвитку правової системи важко переоцінити. Сьогодні Україна як ніяка інша країна на власній правовій системі відчуває вплив правового режиму воєнного стану, що відбувається, насамперед, на практиці дії права, зумовлюючи її трансформацію, не завжди забезпечуючи прогнозованість правового регулювання. Насамперед, маємо розуміти, що теоретично сутність воєнного стану полягає в особливій формі буття держави та правової системи, взаємодії владних інституцій та суспільства, розвитку економіки тощо. Але на практиці порушуються значно ширше коло питань, які стосуються впливу воєнного стану на дієвість права, зміст такого впливу, а також значення відповідних наслідків впливу воєнного стану. На нашу думку, воєнний стан є особливою і виключною умовою, яка не лише впливає на практику дії права, але і одночасно перевіряє сталість і дієвість принципів і норм права, спроможності правового регулювання та правової системи в цілому. Підтверджуючи нашу думку, С.О. Кузніченко та В.О. Голуб в своїх дослідженнях справедливо вказують на те, що актуальність вивчення воєнного стану та його впливу на право і правову систему зумовлюється ризиками воєнного стану, що вимагає створення спеціальних правових механізмів регулювання суспільних відносин, котрі виникають у надзвичайних ситуаціях [1, с. 8].

Актуальність тематики цієї наукової роботи доводиться і думкою А. Виприцького, який зазначає, що у процесі всебічного розвитку соціуму з'являються певні ситуації, які призводять до виникнення різних за характером конфліктів – соціальних, військових, політичних, екологічних, расових та ін. Такі ситуації втручаються у повсякденне життя та руйнують його, створюючи загрозу для безпеки життєдіяльності людей [2, с. 217]. Їх вивчення та вироблення шляхів запобігання і протидії є важливим завданням сучасної науки, особливо це стосується питання воєнного стану як особливого фактору (умови) дії права, його дієвості та ефективності.

Продовжуючи тезу, зазначимо про те, що в Україні вже вдруге за часи незалежності було введено воєнний стан Указом Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 року [3], який набув чинності після затвердження парламентом Закону України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 р. [4]. В подальшому правовий

режим воєнного стану неодноразово продовжувався, у зв'язку із цим життя людей докорінно змінилось, звичні правові механізми чи зупинились, чи змінились, спостерігається обмеження прав осіб (як фактично, так і юридично). Все це зумовлює важливість доктринального вивчення особливостей воєнного стану, вироблення шляхів забезпечення його ефективності, визначення його ролі і значення для функціонування різних правових явищ і процесів.

Ступінь наукової розробки тематики. В юридичній літературі питання воєнного стану, його ролі в механізмі дії права, досліджувалось переважно епізодично, деякими вченими-теоретиками права в межах загальної проблематики дії права та факторів, котрі на неї впливають. Окремо можна відзначити наукові роботи А.О. Барчука, С.В. Бобровник, В.М. Косовича, Н.М. Пархоменко, Т.І. Тарахонич, О.І. Чаплук та ін. Проте окремих наукових праць, предметом дослідження яких були б питання ролі воєнного стану в системі умов дії права у вітчизняній юридичній літературі останніх років майже не було.

Відзначаючи високий ступінь актуальності тематики цієї наукової роботи, її **метою** буде аналіз доктринальних правових підходів до розуміння воєнного стану, що дозволить надати їм критичну оцінку, а також визначити пізнавальні переваги вивчення воєнного стану під кутом зору виміру його впливу на дію права.

Основна частина. Воєнний стан – це особливий правовий режим. Підставою для такого твердження є сформована наукова доктрина щодо цього поняття. Незважаючи на різні теоретичні підходи до розуміння природи правового режиму, аналіз вітчизняного законодавства дає підстави виокремити загальні та особливі правові режими. Так, якщо звернутися до положень, наприклад, Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 р. [5], то цей акт визначає, що надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводиться в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат тощо. Тобто на законодавчому рівні введено в обіг поняття «особливий правовий режим» [6, с. 102-103]. Аналогічний підхід використовується і у змісті Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 2015 р. (далі – Закон) [7], для визначення поняття воєнного стану, а саме як: особливого правового режиму, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним суб'єктам публічної влади особливого кола повноважень, а також тимчасове обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. На нашу думку, вказане термінологічне закріплення воєнного стану переважно пов'язує його з особливим адміністративно-правовим режимом, проте його доктринальна характеристика є набагато ширшою, та включає в себе не лише його адміністративно-правові аспекти, але і конституційно-правові, міжнародно-правові, кримінально-правові тощо.

Насамперед варто проаналізувати загальні доктринальні підходи до розуміння «правового режиму», що надасть нам відповідь на питання природи та сутності воєнного стану. На переконання Т. Мінка, правовий режим являє собою зовнішній прояв (правова форма) правового регулювання у певній сфері суспільного життя, що відображає динаміку правовідносин, яка досягається шляхом на трансформації всіх елементів правового впливу: як правових засобів (норм права, актів реалізації та застосування, юридичних фактів тощо), так і інших правових явищ (правосвідомості, правової культури, правових принципів, правового прецеденту), які у взаємодії досягають мети регулювання [8, с. 127]. В свою чергу, І. Гайдамака доповнює розуміння поняття «правовий режим», характеризуючи його як таке, що є явищем багатомірним, багатоаспектним і має бути розподілене на режим законності, режим державної дисципліни і режим правопорядку. Правовий режим передусім виражається в системі діючого законодавства, сукупності методів правового регулювання, процесах правотворчості і реалізації права, правовій свідомості суспільства. Тому одним із важливих показників якості правового режиму є законність» [9, с. 122]. Варто відзначити, що найбільш поширеним в правовій доктрині є прив'язка правового режиму воєнного стану до адміністративно-правової сфери, через правову природу цього поняття. Так, в адміністративному праві воєнний стан визначається як певне поєднання адміністративно-правових засобів регулювання, що виявляється в централізованому порядку, імперативному методі правового впливу та юридичній нерівності суб'єктів правовідносин [10, с. 282]; являє собою особливий порядок правового регулювання, специфічний порядок діяльності уповноважених на те державних органів у

різних сферах суспільного життя, який здійснюється за допомогою консолідовано поєднаних адміністративно-правових засобів, що характеризуються особливим поєднанням взаємодіючих між собою дозволів, заборон, а також позитивних зобов'язань і створюють особливу спрямованість регулювання, бажаний соціальний стан і конкретний ступінь сприятливості або несприятливості для задоволення інтересів суб'єктів права [11, с. 289].

В свою чергу С. Кузнichenko та В. Голуб, систематизуючи підходи до визначення досліджуваного поняття воєнного стану, через призму адміністративно-правових аспектів виділяють основні його риси [1, с. 30-31], а саме: 1) наявність владних повноважень з організації оборони, забезпечення безпеки та громадського порядку, які можуть бути передані військовому командуванню; 2) органи військового командування наділяються повноваженнями надзвичайного характеру, а також правом видання загальнообов'язкових нормативно-правових актів; 3) на державні органи, громадян, підприємства, установи та організації можуть покладатись додаткові оборонні зобов'язання; 4) за окремі правопорушення посилюється юридична відповідальність; 5) існує юридична можливість тимчасового обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб. Автори роблять висновок, із яким ми погоджуємось, що у такому векторі під режимом воєнного стану варто розуміти встановлений Конституцією та законами України спеціальний порядок нормативного регулювання діяльності суб'єктів правовідносин, який полягає у наданні відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасовому обмеженні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб [1, с. 31].

На переконання М. Лобко, В. Семенко та А. Фучко, під час воєнного стану особливими повноваженнями наділені органи державної влади, військове командування, органи місцевого самоврядування, що є необхідним для відвернення загрози або відсічі збройної агресії проти України. Учені зазначають, що введення правового режиму воєнного стану не означає оголошення війни. Воєнний стан – відповідь на існуючу загрозу суверенітету і територіальній цілісності та на збройну агресію. Уведення правового режиму воєнного стану передбачає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Важливо, що відповідно до сучасного міжнародного права введення воєнного стану державою, яка стала жертвою агресора, не буде перешкоджати наданню їй військової й інших видів допомоги. Ну і останнє: з введенням правового режиму воєнного стану (наряду з мобілізацією) у державі настає особливий період [12, с. 8]. В свою чергу, А. Виприцький робить наступне узагальнення, що інститути надзвичайного та воєнного стану являють собою систему правових норм, що визначають: підстави для введення такого режиму; державний орган, уповноважений вводити надзвичайний та воєнний стан; порядок введення та скасування надзвичайного та воєнного стану; тимчасові і просторові границі дії надзвичайного та воєнного стану; особливий правовий режим діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування, що допускає обмеження прав і свобод суб'єктів права, а також покладання на них додаткових обов'язків» [2, с. 220]. На нашу думку, не зовсім доцільно вітчизняним науковцям робити висновок одночасно по двох особливих правових режимах, оскільки вказані поняття мають багато спільних рис, але все ж ті аспекти, які вчений зазначив у вищенаведеному узагальненні різняться між собою. Для нас головна теза полягає у словосполученні «система правових норм», що досить відрізняється від нами вже проаналізованого розуміння воєнного стану як «спеціального порядку нормативного регулювання». Різниця в тому, що вектор системи правових норм підпадає під виключно правове забезпечення воєнного стану, а «спеціальний порядок» нашою думкою, пов'язану із впливом воєнного стану на суспільні відносини і право в цілому.

З точки зору конституційно-правової доктрини воєнний стан визначається дещо в іншій інтерпретації. На переконання В.М. Тернавської, перевагою правових режимів взагалі перед іншими засобами правової політики є комплексне вирішення важливих завдань конституційно-правової політики [6, с. 105]. В свою чергу розуміння воєнного стану з точки зору вказаного вектору має розглядатися як особлива конституційно-правова конструкція, покликана забезпечити вирішення важливих конституційних завдань, яка має ґрунтуватися на принципах верховенства права,

законності, доцільності, розумності, оскільки в іншому випадку запровадження обмежень і зобов'язань може викликати несприйняття в суспільстві та стати причиною соціально-політичних катаклізмів.

Підсумовуючи вищенаведене, у науковій доктрині існує думка, що надзвичайний і воєнний стан, як особливі правові режими, являють собою сукупність адміністративно-правових та конституційно-правових норм, яка визначає особливий, тимчасовий порядок діяльності органів державної влади та управління, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, що вводиться Указом Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України і спрямований на ліквідацію внутрішньої загрози, на забезпечення національної безпеки держави, особистої безпеки громадян, захист прав і свобод фізичних та юридичних осіб, а також встановлює визначений Конституцією та Законом обсяг обмеження прав і свобод фізичних та юридичних осіб, накладання на них додаткових обов'язків [13, с. 61-62]. Вченими також зазначається, що специфіка правового регулювання в умовах надзвичайного стану, як і в інших надзвичайних правових режимах, полягає у тому, що, хоча зміст таких режимів і наповнюється винятковими повноваженнями державних органів, а обмеження прав і свобод є необхідним, з урахуванням багатовекторності причин та обставин, які є фактичними підставами введення таких режимів, міжнародні стандарти та конституційні норми встановлюють заборони [13, с. 64].

В юридичній літературі також зустрічаються і кримінально-правові положення, які стосуються сутності і значення воєнного стану. Так, Г. Тетерятник, аналізуючи питання дії норм кримінального права та процесу, зазначає, що регламентація кримінальних процесуальних відносин в умовах дії надзвичайних правових режимів має гібридну природу, адже наряду із законодавством, яке функціонує в умовах нормальної життєдіяльності держави та суспільства, невід'ємним регулятором є норми, які відносяться до надзвичайного законодавства [13, с. 95]. Загалом у такому векторі науковці розглядають воєнний стан як складову функціонування кримінального права та процесу, а отже мова йтиме про безпосередній вплив того чи іншого особливого (надзвичайного) правового режиму на дію відповідних норм в часі, просторі та за колом осіб. Зокрема, беручи до уваги положення чинного Кримінального кодексу України, варто зазначити про важливість воєнного та надзвичайного стану як гіпотези в контексті будови норми права [14] та об'єктивної сторони кримінальних правопорушень – з точки зору їх складу. На нашу думку, у цьому і полягає особливості галузевого сприйняття та характеристики воєнного стану, оскільки подібний підхід демонструють у своїх наукових працях представники цивільно-правової, господарсько-правової, еколого-правової науки та ін.

Підсумовуючи доктринальне розуміння особливого правового режиму воєнного стану зазначаємо, що окремим підходом до розуміння воєнного стану є особливості дії правових норм, інститутів чи галузей права саме в умовах воєнного стану. І така специфіка дії виявляється в обмеженості реалізації прав людини (особи), у особливостях правового захисту права, у специфіці функціонування суб'єктів публічної влади, особливостях дії тих чи інших правових інститутів на відповідній території.

Висновки. Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, вважаємо за доцільне відзначити певну однобічність сприйняття та розуміння феномену воєнного стану в юридичній науці. Воєнний стан – безумовно це складне і комплексне юридичне поняття, яке впливає і визначає подальший розвиток більшості правових явищ і процесів. Проте, важлива його роль полягає в тому, що воєнний стан в цілому змінює (трансформує) дію національного права, як на темпоральному, так і на просторовому та суб'єктному рівнях. Фактично в умовах воєнного стану по іншому будуть діяти наявні правові норми, вимір чого має відбуватись за критеріями часу, простору та колу осіб. З урахуванням вказаного вважаємо за доцільне правовий режим воєнного стану розглядати з точки зору особливого правового режиму, вимір якого має бути здійснено в тому числі і з точки зору його ролі як умови дії права, що впливає на дієвість правової норми з точки зору часу її дії, простору поширення та суб'єктів, яких вона охоплює своєю дією.

З урахуванням вказаного вважаємо, що і наукове дослідження як теоретико-правових, так і прикладних питань воєнного стану має носити цілісний концептуальний характер, і найбільш оптимальним таким підходом може стати вимір воєнного стану за характером дії норм права в часі, просторі та за колом осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кузніченко С., Голуб В. Воєнний стан: закордонний досвід та українська модель (досвід комплексного дослідження): монографія / ред. О.В. Гуляк. Одеса: Гельветика, 2019. 244 с.
2. Виприцький А.О. Надзвичайний стан у системі адміністративно-правових режимів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ України*. 2007. № 4 (35). С. 217–224.
3. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
4. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24.02.2022 р. № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>.
5. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III : станом на 18 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text>.
6. Тернавська В.М. Правові режими відповідно до теорії конституційно-правової політики. *New Ukrainian Law*. 2023. № 4. С. 100–106. URL: <https://doi.org/10.51989/nul.2023.4.13>.
7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
8. Мінка Т.П. Онтологічні характеристики правового режиму воєнного стану. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 123–127.
9. Гайдамака І.О. Правовий режим: поняття та види. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2008. № 15. С. 120–126.
10. Битяк Ю.П. Адміністративне право: підручник. Харків: Право, 2010. 624 с.
11. Кісіль З.Р. Адміністративне право: навч. посіб. 3-тє вид. Київ: ЦУЛ, 2011. 696 с.
12. Лобко М.М., Семененко В.М., Фучко А.Й. Деякі аспекти правового режиму воєнного стану в Україні: порядок введення та припинення дії. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень НУОУ імені Івана Черняхівського*. 2020. № 2-66. С. 6–13.
13. Тетерятник Г.К. Кримінальне провадження в умовах надзвичайних правових режимів: теоретико-методологічні та праксеологічні основи: монографія. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2021. 500 с.
14. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.